

Универзитет у Крагујевцу
Факултет педагошких наука у Јагодини

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ
Књига 18

КЊИЖЕВНОСТ ЗА ДЕЦУ У НАУЦИ И НАСТАВИ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
(Јагодина, 11–12. април 2014)

Јагодина 2014.

Срето З. Танасић

Институт за српски језик САНУ

Београд

О ИСКАЗИВАЊУ МОМЕНАТА ИЗЕНАДНОСТИ У ПРОЗИ ЗА ДЈЕЦУ БРАНКА ЋОПИЋА

Апстракт: Бранко Ћопић спада у српске писце који су већ постали класици. Неподељене су оцене да је он један од најбољих мајстора језика. У раду¹ се говори о једном детаљу из језичке проблематике – о исказивању момента изненадности у прози за дјецу Бранка Ћопића. Тај језички феномен се показује интересантан и у испитивању начина стварања хумора, какав се сусреће у Ћопићевој прози за дјецу.

Кључне речи: Бранко Ћопић, проза за дјецу, реченица, моменат изненадности, хумор.

Бранко Ћопић се већ за живота уврстио међу српске књижевне класике двадесетог вијека. Популарност је код читалаца стекао рано и она га је пратила до краја живота, а и данас није мања. Књижевна критика је давала о њему суд од времена кад се издвојио међу младим писцима. У различито вријеме и оцјене су се мијењале, а изрицане су увијек, истински књижевне оцјене, и у складу са временом, али и по сопственој мјери, тј. по мјери књижевних критичара, њиховог домета и опредјељења. Међутим, већ давно је оцијењена и његова несвакидашња заслуга у изграђивању српског језика, и то са највишег мјеста. Наиме, Александар Белић, пишући пригодни текст у новопокренутом часопису Јована Вуковића *Пишња савременој књижевној језика* у Сарајеву 1949. године није пропустио прилику да не укаже на значај праћења и проучавања језика добрих писаца који не прекидају везу с народним језиком, гдје, већ у првим редовима својим даје лијепу оцјену и Бранку Ћопићу: „Јер и поред тога што нам је Босна и Херцеговина дала, нарочито у последње време, толико изванредних писаца, да поменем од многих само Ива Андрића, који је ушао међу класике наше, и младога Бранка Ћопића, који својом плодношћу готово премаша све данашње књижевнике, – ми још нисмо ушли у тајне босанских говора који чувају у себи одговор на многа загонетна питања и досадашњег развитка нашега језика и данашњег његова стања.“ То понавља и извлачи значајну црту у његовом дјелу и на крају чланка: „Али као што сам већ у почетку рекао, ми не смемо гледати на Босну и Херцеговину само као на ризницу богата материјала за научну обраду историје нашег језика; оне су тако исто

¹ Рад је настао у оквиру пројекта 178021 – *Опис и стандардизација савременој српској језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује се у Институту за српски језик САНУ.

значајне и за обраду књижевног језика. Колико једрих речи, колико тананих израза има језик њихових народних слојева. Сетимо се живописног Кочићевог језика, Шантићеве поезије, концизности Андрићеве прозе, поетичности Ћопићева језика. Колико у њих има свежине, непосредног осећања народних језичких особина!“ (Белић 1999: 676, 678). Да ово није писано у годинама кад јесте, последице Другог свјетског рата, Белић би се несумњиво сјетио и Дучићевог доприноса изградњи српског књижевног језика, као што га није заборавио кад је писао о улози писаца у изграђивању београдског стила, прије Другог свјетског рата, помињући његово име заједно са именом Иве Андрића. Кад се времена оштро мијењају, то се забиљежи и ћутањем. А добро је и што је професор Вуковић покренуо часопис 1949. године; да је сачекао само још годину дана, можда се ни Ћопић не би поменуо међу заслужним за изграђивање српског језика. Засметала би његова „Јеретичка прича”.

Добро је запазио Александар Белић да се једна од тајни Ћопићева успјеха налази у његовој живој вези са народном традицијом и народним језиком. Урођен у народну традицију и језик завичајни, Ћопић је добијао подстицај за стваралачки приступ животу на селу, при стварању увијек је пред њим негдје тињало свјетло његова завичаја. Он је провео свој животни и стваралачки вијек између тога свог свијета дјетињства, дјечијих радости, несаташлука и туге, уточишта у топлом крилу доброг дједа Раде и свијета који се рађа и стално мијења, као што нам и сам свједочи: „Стојим тако у обасјаној ноћи, пред хладњикавим неземаљским видиком какви се јављају само у сну, помало је и страшно и тужно... Даље се или не може или се не иде, ако већ путник није будала и „вантазија”, што би казао мој дјед, предобри душевни старац чија ме љубав грије и овдје, на овој опасној граници гдје се кида са земљом и тврдим свакодневним животом“ (*Башића сљезове боје*, „Поход на мјесец”, 31). „И како тада, тако и до данашњег дана: стојим распет између смирене дједове ватрице, која постојано горуцка у тамној долини, и страшног бљештавог мјесечевог пожара, хладног и невјерног, који расте над хоризонтом и силовито вуче у непознато“ (*Башића сљезове боје*, „Поход на мјесец”, 33).² Па онда није ни чудо што писац каже на другом мјесту: „Тако омађијан, отпловио сам за дједовим петама и до нашег заједничког кревета, из једног сна у други. Више се није дало разлучити с које стране стоји прави живот, а с које мјесечева варка“ (*Башића сљезове боје*, „Поход на мјесец”, 72). И завичај му је био на почетку и на крају: „Прије много, много година, на раздвоју дјетињства и дјечаштва, један мали путник опростио се од родног мјеста, стијешњеног у долини ријеке, и отишао у свијет стрмим каменим друмом. Сад се тим истим друмом, испраним и обрушеним, друмом који

²Многи су аутори пишући о Б. Ћопићу истицали посебан значај завичаја у његовом књижевном дјелу; сасвим недавно, о сналажењу Ћопићевом у времену и простору детаљно и утемељено се говори у раду И. Чутуре „Просторно-временски односи у прози Бранка Ћопића“ (2013).

више никуд не води, један просијед човјек покушава вратити дјетињству, завичају, успоменама“ (*Башића слезове боје*, „Потопљено дјетињство”, 189). Ипак овдје морамо стати.

Није се дало Бранку Ћопићу да увијек буде у споразуму с критиком. Послије Другог свјетског рата, и поред овакве оцјене чувеног Александра Белића, и поред угледа који је већ имао, готово да га није хтио нико. Реалисти су га се одрицали јер је, по њима, издао идеологију, али су му ипак придавали значај, модернисти га нису признавали због сељачке тематике његове књижевности (Митрић 2013: 364). Међу првим га је добро оцијенио Б. М. Михиз. Још 1964. године написао је да је Бранко Ћопић „велики сликар нарави и времена, непревазиђени типолог нашег сељаштва, неизбрисиви песник револуције, ванредни лиричар људске душе и засмејач наше земље“ (Митрић 2013: 369), а 1969. године у предговору за *Башићу слезове боје* Михиз је указао на најбитније одлике Ћопићевих дјела: непресушна веза са завичајем и народним језиком, Ћопићево познавање људске душе и, поред још неких, као најбитнију црту Ћопићев хумор, који има „нешто чаробно, спасоносно лековито и тужно у исти мах“ (Исто 2013: 372). Кад се човјек који није свакодневно са лектиром књижевне критике сусретне са оцјеном из овог предговора, и пре тог сусрета и сам да синтагму „сјетно-хуморна нота“ у Ћопићеву дјелу, то не мора значити да је овај последњи способан да уочи и уопшти битну карактеристику колико значи да је та црта веома лијепо изграђена у дјелу Бранка Ћопића. Тако је Ћопић некако, уз много одбацивања и личног страдања, преживио гријех због „Јеретичке приче”.

Као што сам једном приликом раније рекао, а наведено то и потврђује, књижевна критика је о Ћопићу писала по мјери својих схватања и могућности сваке врсте – у датом времену. Очито је било да о њему није речено све што треба да каже књижевна критика. У последње вријеме Ћопић је у моди и о њему се пише и он се види другачије: прилог томе је и Зборник Филозофског факултета на Палама из прошле године, који није ни једини ни први те врсте.

У овом раду говори се о једном детаљу из Ћопићеве прозе, о исказивању изненадности догађаја, у овом случају та ситуација се разматра у контексту стварања хумора у приповиједању. Овај рад нема за циљ да нешто битно помакне у ономе што је досад у књижевној критици речено о Ћопићевом хумору; ипак рад ће на једном посебном примјеру показати из чега све он извлачи хуморне ноте, које се на крају спајају у то што данас зовемо Ћопићев хумор. Рад ће унеколико допринијети да се потпуније сагледа колико је наоко невидљивих конаца које наш писац вуче у стварању хумора у своме умјетничком дјелу. Кад се све то сплете, добије се јединствен хумор у српској прози друге половине двадесетог вијека.

У приповиједању Бранка Ћопића моменат изненађења има важно мјесто, и управо често се изненађење јавља као подлога за хумор. Тако свједочи и следећи одломак из *Башиће*, везан за сликара:

„Тек у неко доба брадоња се прену из своје опчињености, поисправи се на сједишту, баци блок на ниску софру пред собом и сасвим трезвено рече разбијајући чаролију којом је био оклопљен:

– Ево светитеља, нов новцат, као испод чекића!

Сви се *изненађено* тргоше: шта је сад ово?

Паде светац међу њих однекле одозго, из раскошне орахове крошње! Како, због чега – питај бога! Ко ће проникнути у тајанствене путеве чак и оних прастарих смиренних богоугодника, којима се одвајкада зна годишње доба и дан када ће доћи, а шта тек да кажеш за једног оваквог коме нико не зна ћуди и навике?... А да није свети Вратоломије, бог ти га помогао? Тај има посла с дрвећем и висином, па, ево, спузну с ораха и нашао се... Јест, врага, откуд сад он! Вратоломије долази с трешњама тичаркама, кад се дјечурлија највише веру по воћкама и вратове ломе.“ (67–68).

Уз мајсторски опис Ћопић се потрудио да истакне моменат изненадности догађаја: *Сви се изненађено њргоше...*, да поновимо ту кључну реченицу ако је остала незапажена.

Навођење оваквих пасуса захтијевало би и ваљане коментаре, што није мој занат, па ћу се ја у наставку задржати на неким језичким јединицама које доприносе изграђивању хумора.

Могу се издвојити јединице различитих језичких нивоа које учествују у стварању хумора у приповиједању Бранка Ћопића. Могу се такве сцене најављивати прилозима као што су *исћом*, *одједном*, који у својој семантици имају компоненту неочекиваности, изненадности, а после њих се описује радња или ситуација натопљена хумором.

[0]

1. Док дјед прича, он ти га *исћом* зачуђено прекине: – Откуд лисица црвена кад је жута! (*Башића*, 14).

2. *Исћом* једног јесењег поподнева, пуног сувог вјетра, перја и оштре граје чавки, испили се пред нашом кућом крупна, румена људина, сва зарасла у просиједу косу и нашушурене бакенбарде (*Башића*, 88).

Улога таквих прилога је да сигнализују моменат изненадности који је у датом контексту у основи хуморне ситуације. Такве случајеве овом приликом изостављамо.

Могло би се показати и на примјеру глагола уводних конструкција како се спајају моменат изненадности и хумор. Често су у таквим конструкцијама глаголи који чине њихово језгро такви да заједно са садржајем конструкција граде хумор у чијој основи је и моменат изненадности.

У наставку ће бити мало више говора о неким реченицама које имају у семантичком потенцијалу компоненту изненадности, неочекиваности, на коме такође може да се заснива хумор у Ћопићевом дјелу. Познато је да међу временским реченицама са значењем сукцесивности постоји извјесна

јасна разлика између оних с везником *кад* и оних с везником *чим*. Навешћемо два примјера са другим везником.

[1]

1. Ударио крај себе сикиру у пањ па се удудучио, а ја, *чим* га погледам и видим ону бравећу бекињу на њему, одмах ми на ум падне нечије јаре или јагње (74).

2. *Чим* смо кренули из школе кући, мој стриц Икета, завуче се иза прве жилице. Скиде гаће с ногу и пребаци их преко рамена (227).

Ове реченице разликују се од реченица с везником *кад* по истицању непосредног вршења једне радње после друге, по томе што међу радњама зависне и управне клаузе нема размака. И то је нешто нормално. Везник *чим* у своме семантичком потенцијалу има и ту значењску компоненту, али то ни на који начин не изазива хуморне ефекте.

Постоје, међутим, и реченице у којим се истиче да се једна радња де-сила и пре завршетка друге. У српској лингвистичкој литератури на овакву појаву већ је указано. Постоји више типова сложених реченица које у своме семантичком потенцијалу имају и тај елемент изненадне појаве вршења једне радње у односу на другу. Једне спадају међу независносложене реченице, а друге – међу зависносложене. Ја ћу овдје представити неке од тих реченица с циљем да покажем како се оне користе у остваривању експресивности (и) у изграђивању хумора у приповиједању Б. Ћопића.

Међу независносложеним реченицама то су супротне реченице готово искључиво с везником *а*. *Још нисмо ни љоили кафу, а већ нас зову на наставак рада*. Прва клауза је негирана, а друга потврдна, предикат прве негиране клаузе је перфективног вида, а предикат потврдне клаузе може бити перфективног или имперфективног вида. У негираној клаузи се јавља партикула интензификатор *ни*. У негираној клаузи се може јавити партикула *још*, а у потврдној партикула *већ*. Умјесто да је међу радњама двије клаузе однос сукцесивности, у оваквим реченицама је поремећен логички однос: „Нормалан слијед догађаја обиљежен клаузама независносложене реченице био би сукцесивност... На такав однос упућује и перфективна вриједност предиката прве клаузе, јер перфективни предикат прве клаузе по правилу задаје временско значење сукцесивности. Независносложена супротна реченица тако је, међутим, лексичко-граматички структурисана да постериорност догађаја из друге клаузе представља ако не као а н т е р о и о р н о с т, онда најмање као д ј е л и м и ч н у и с т о в р е м е н о с т (симултаност)“ (Ковачевић 2003: 146), из чега и проистиче значење преурањености, неочекиваности друге радње, изненадне преурањености – (Ковачевић 2003: 147). Ради се о дјелимичној симултаности међу радњама, преурањености радње исказане потврдном клаузом. Могло би се рећи да је у најмању руку избрисана и граница међу радњама једне и друге клаузе, какав се ипак види кад је ријеч по временској реченици с везником *чим*,

односно да је неочекивано мали размак између двије радње. Партикула *ни* у овим реченицама верификује непотпуно извршење радњеиз негиране клаузе, бар би се могло рећи да није стављена тачка на то вршење (Ковачевић 2003: 151). Најчешће се јављају супротне реченице с везником *а* које имају значење изненадне преураћености.

[2]

1. Ево га, видиш, овај твој побратим још честито није ни оседлао ни узјахао, а већ се натреса: куда, сељо, а! (*Башића*, 133).

2. Није још ни узјахао у господство, а већ удара по нама, овим, да кажемо, простим људима (*Башића*, 133).

3. Нас двојица још се нисмо били ни снашли, а подлац Икета већ је био прескочио баштенски плот и дојурио пут наше куће урлајући... (*Башића*, 212).

4. Михољски, славски, гости још се нису ни разишли, још се по кући повлаче остаци печења и наш Жутија блажено лешка крај гомиле костију, а старина Петрак већ се мота око разваљена самара и запитује дједа... (*Башића*, 22).

У свим овим реченицама јављају се сви они лексички чланови о којим је било говора и који доприносе значењу преураћене реализације радње из друге, потврдне клаузе. Као додатни верификатор таквог значења у првом примјеру је у првој клаузи и прилог *честитијо*, који такође говори да се радња друге клаузе започиње вршити прије окончања радње прве клаузе (в. Ковачевић 2003: 149). Управо је моменат изненадности који ове реченице собом носе писац искористио за развијање хумора. У складу с том његовом идејом реченице су испуњене одговарајућим садржајем – сучељавање садржаја прве са садржајем друге клаузе ствара хуморну ситуацију.

Исто значење може се исказивати и зависносложеним реченицама с везником *кад* и, рјеђе, *док*. Нпр.: Нисмо се још ни смјестили, кад угледах кроз прозор госте.

Следеће реченице су сличне претходним.

[3]

1. Нисам још био ни завршио са својим узвиком *кад* иза мојих леђа – плас! – нешто ме тресну по глави тако снажно да сам одмах поцнуо са сједала на под и занијемим од изненађења (*Глава у кланицу*, 282).

2. Још дјечачић није ни зинуо да одговори, *кад* се однеле прогура Веја, онако бјелокоса, штркљаста... (*Глава у кланицу*, 239).

3. Још Веја и не изговори до краја своју заклетву, *кад* Икетић пусти кике, отрже се из њених руку, прескочи ограду дворишта и онако голоног јурну подно једне живице... (*Глава у кланицу*, 284).

Прва клауза је идентична првој клаузи из претходне групе примјера, друга се разликује синтаксички од клаузе из претходних примјера (Ковачевић 2003: 161): умјесто независног везника *а*, јавља се временски везник *кад*. У погледу значења, сем тог момента, нема разлике, радња управне се није још завршила кад почиње вршење радње зависне клаузе, каракте-

рише их, дакле, дјелимична симултаност (Ковачевић 2003: 161) – опет се јавља ефекат изненадности. И ове реченице писац користи за стварање хуморних тонова: садржаји прве и друге клаузе сучељавају се тако да се ствара тај хуморни ефекат.

Постоји још један тип временских реченица које имају моменат преураћености и изненадности. То илуструју следећи примјери:

[4]

1. Изгалами се домаћин на жену, извика на дјецу, паде и нека ћушка, *кад* у зло доба опази стара Ђуја изгажено цвијеће, напољу, испод прозора (*Башића*, 77).

2. Ево, брате, ја таман пошо у село, *кад* оно запуца (*Башића*, 131).

3. Јутрос ја таман пред шуму, *кад* из љескара искочи вук, а за њим зец (*Глава у кланцу*, 237).

4. Мене су управо били извели пред катедру и учитељица ми је наредила да причам..., *кад* се пред отвореним школским прозором показа величанствен старац браќајлија на коњу блистајући сребрним хајдучким накитом (*Глава у кланцу*, 248).

5. Једном, тако, поп се послјије часа нешто дуже задржа у нашем разреду, *кад* ево ти га – туп – упаде Славко главачке на врата и још с прага кукурикну... (*Глава у кланцу*, 250).

На овакав тип реченице одавно је указано у нашој стручној литератури, прва је на њих скренула пажњу Ксенија Милошевић (1982), без истицања стилских ефеката које оне носе собом. У овим реченицама не ради се о дјелимичној подударности радње прве, управне, и зависне клаузе, ријеч је само о томе да је друга радња наступила неочекивано рано.

И следеће реченице спадају у временске с везником *кад*:

[5]

1. Тек он то изусту, *кад* из колибе сунуше двије бјеличасте приказе и муњевито се стуштише низа стрмину пут сеоских кућа (*Глава у кланцу*, 256).

2. Ја тек што заустих да му одговорим, *кад* се из оног љескара сручи на пут читава једна гомила: Јоја Подигача, за њим Веја па Славко Тука (*Глава у кланцу*, 241).

3. У недјељу ујутру, тек што сам био доручковао, кад чујем с друма вику Славка Арапина (*Глава у кланцу*, 268).

4. Тек што уђох у наше двориште, *кад* спазих свог стрица Икана како отвара врата на свињу и завлачи главу унутра (*Глава у кланцу*, 215).

5. Тек што је стигао до Веје, *кад* га она спопаде за раме и свом снагом гурну право у локву (*Глава у кланцу*, 239).

6. Тек што се нас тројица извукосмо из потока и попесмо на малу зараван, *кад* се на отвореним вратима млина појави једно крупно широко створење у коњу и шубари (*Глава у кланцу*).

У литератури су већ познате. Постоји разлика између прве и осталих сложених реченица. У првој је у управној клаузи присутан прилог *ишк*, који указује на временску блискост радњи у првој и другој клаузи (Милоше-

вић 1982, Антонић 2001, Ковачевић 2003), а могу и неки други прилози модификатори: *још*, *већ*, *шама*, *ијек шћо*. И за њих је Ксенија Милошевић истакла да имају значење преураћености.

Остали прилози се разликују од овога по томе што у првој клаузи имају израз *ијек шћо*. Поставља се питање да ли су то исте реченице као и прва у овој групи или је ријеч о реченицама са два зависна везника, пошто временске реченице могу имати везнички израз *ијек шћо*, *само шћо*, *шама* *шћо*. О њима је писала Ивана Антонић (мислим на примјере са тим изразом на почетку прве клаузе) и закључила да се ради о временским реченицама са везником *кад*, а да *ијек шћо* није у везничкој функцији (Антонић 2001: 139). До истог закључка дошао је и Милош Ковачевић, између осталог, позивајући се и на чињеницу да се спој *ијек шћо* може наћи и у средини прве клаузе, тј. да има чисто прилошко значење (што је показано на примјерима и у раду Танасић 2012), какво је и значење прилога тек у прва два примјера. Уосталом и у овдје наведеним примјерима са *ијек шћо* у два случаја тај спој се налази у средини прве клаузе (примјери два и три).

Дакле, и овдје је у питању модел реченице са значењем преураћености, што отвара простор за постизање ефекта изненадности. И оне су Бранку Ћопићу згодно послужиле за стварање хуморних слика у ове двије књиге дјечије прозе. Тај ефекат се постиже као и у свим другим примјерима: у реченице са оваквим значењем уклапају се садржаји који заједно с овим ефектом изненадности стварају хуморне ситуације. И показана употреба ових реченица потврђује још једном да су многи и необични путеви Бранка Ћопића којим он доводи читаоца до хуморних ситуација.

ИЗВОРИ

Бранко Ћопић, *Башића сљезове боје*, Сабрана дјела Бранка Ћопића 13, Београд, Просвета, 1983.

Бранко Ћопић, *Глава у кланцу ноће на вранцу*, Сабрана дјела Бранка Ћопића 13, Београд, Просвета, 1983.

ЛИТЕРАТУРА

Белић (1999): Александар Белић, Поводом покретања овог часописа, *О различитим ишћањима савременог језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Антонић (2001): Ivana Antonić, *Vremenska rečenica*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Ковачевић (2003): Милош Ковачевић, О једном експресивном типу с временским значењем у наративном дискурсу, *Грамаишћке и сћилисћичке шеме*, Бања Лука: Књижевна задруга, 141–174.

Ковачевић (2009): Милош Ковачевић, Сложене реченице с везницима на почетку и зависне и главне клаузе, *Оглед из српске синћаксе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 63–86.

- Милошевић (1982): Ксенија Милошевић, Један функционално неиздиференцирани/комбиновани тип односа у сложеној реченици у српскохрватском језику, *Македонски јазик* 22–23, Скопје, 465–478.
- Митрић (2013): Маријана Митрић, Михиз о Ћопићу, *Значај српског језика и књижевности у очувању идентитета Републике Српске II. Књижевни класици Републике Српске: Кочић и Ћопић* (ур. Милош Ковачевић), Пале: Филозофски факултет, 363–378.
- Танасић (2012): Срето Танасић, Везничка и прилошка употреба спојева тек што, само што, таман што, *Из синтаксе српске реченице*, Београд: Београдска књига, 157–165.
- Чутура (2013): Илијана Чутура, Просторно-временски односи у прози Бранка Ћопића, тематски зборник *Књижевни класици Републике Српске* (ур. Милош Ковачевић), Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 153–179.

Срето З. Танасић
Београд

О СПОСОБАХ ВЫРАЖЕНИЯ МОМЕНТА ВНЕЗАПНОСТИ В ДЕТСКОЙ ПРОЗЕ БРАНКО ЧОПИЧ

Резюме: Бранко Чопич считается одним из самых популярных сербских детских писателей XX века. Его детские сочинения характеризуются ярким, сочным языком и добродушным, здоровым юмором. Юмористических эффектов автор добивается различными способами. В настоящей работе речь идет о том, как автором используются предложения, содержащая момент внезапности, служащий для осуществления юмористических эффектов, которыми он изобличает прозаические произведения, предназначенные для детей.

Ключевые слова: Бранко Чопич, детская проза, предложение, момент внезапности, юмор.